

УДК 323.1 (477.7)

ЗМІНИ В ЕТНОПОЛІТИЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Людмила Матвієнко

Національний університет кораблебудування імені Адмірала Макарова
Україна, 54025, м. Миколаїв, проспект Героїв України, 9
e-mail: matvienko_luudmila@meta.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8932-5757>

У статті проаналізовані зміни в етнополітичному становищі населення Півдня України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Територіальними рамками Півдня України ми визначаємо Причорномор'я та Приазов'я, а також Кримський півострів, оскільки головним критерієм, що покладений у наш варіант розмежування – є поліетнічний фактор.

Південь України залишався поліетнічним регіоном з переважанням українського населення, за винятком Криму. Перша світова війна внесла кардинальні зміни в етнонаціональний склад Півдня України. Регіон поповнився за рахунок етносів, що раніше ніколи його не населяли. Це посилює мультинаціональний характер краю та сприяло перетворенню його в унікальний, за своєю етнічною різноманітністю, регіон.

Ключові слова: *етнос, поліетнічність, Південь України, перепис, українці, росіяни, регіон*

Структурність етнічного складу Півдня України обумовлена історично. Вона утворилася протягом століть внаслідок складних етнічних процесів, на які, у певній мірі, впливала як політика України, так і політика інших держав та їх урядів. Історичний аспект цього процесу дуже важливий, адже саме він сприяє визначенню позитивних тенденцій розвитку регіону у подальшому, виокремлення негативних факторів, які можна уникнути сьогодні.

Становлення Півдня України як частини української території мало свої політичні, економічні, соціокультурні, і що особливо важливо – етнічні особливості. До Південної України, згідно територіального розмежування, зробленого Ф. Турченком і Г. Турченко, відносять землі, які до 1919 р. входили до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній (без Кримського півострова, корінним населенням якого були кримські татари, а українці становили меншість). Але більш цілісним історичним регіоном України Південь залишався тільки до початку 80-х рр. ХІХ ст. У наступні десятиліття під впливом значного економічного розвитку він перетворився у достатньо сегментовану територію. В її межах на рубежі ХІХ – ХХ ст. виділилися три історико-географічні ареали, які сприймаються як підрегіони Великого Півдня – Донбас, Степовий Південний Схід (територія, що тягнеться до портових міст Одеси, Миколаєва, Херсону та простягається від Дніпра до Дунаю); Надпоріжжя та Запоріжжя (колишня територія Запорозьких Вольностей (без Донбасу) й Азовського козачого війська [372, с. 7]. Ми приймаємо

за основу зазначену схему регіонального поділу Півдня України, проте зауважуємо, що територіальні рамки нашого дослідження охоплюють межі Причорномор'я та Приазов'я, а також Кримський півострів, оскільки головним критерієм, що покладений у наш варіант розмежування – є поліетнічний фактор.

Під поліетнічністю розуміють співіснування на певній території осіб різного етнічного походження, носіїв різних етнокультурних традицій, етнічного менталітету [2, с. 20].

Території, згідно сучасного адміністративно-територіального поділу: Запорізька, Миколаївська, Херсонська області, північно-східна частина Одеської й Автономна Республіка Крим, відносяться до поліетнічних і визначення їх особливостей у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. є метою нашого дослідження.

Проблеми, пов'язані зі змінами в етнополітичному середовищі населення Півдня України у ХІХ – на початку ХХ ст. досліджували сучасні українські історики Я. Бойко [1], Ф. Турченко, Г. Турченко [13; 14] та В. Устименко [15]. Проте, тема залишається вкрай актуальною, особливо у наш час, коли відбуваються різкі зміни в етносоціальній структурі населення після появи значної кількості біженців зі східного регіону України.

Протягом ХІХ ст. внаслідок природного приросту та масових міграцій (головним чином, з Правобережної, Лівобережної України та Росії), а також переселення з-за кордону колоністів, чисельність населення Південної України почала швидко зростати. За даними Всеросійського перепису 1897 р. у Катеринос-

лавській, Херсонській і Таврійській губерніях було 6295,1 тис. жителів.

Результати перепису 1897 р. спеціалісти використовують як основу для визначення, з урахуванням природного приросту, чисельності населення України у наступні роки. Проте, точні підрахунки питомої ваги українського населення в українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, становлять певні труднощі. Базовим джерелом для таких підрахунків на рубежі XIX-XX ст. є, звичайно, відомості Всеросійського перепису 1897 р. Проте, як відомо, у переписі не було графи «національність», або «народність». Через це історики змушені спиратися на опосередковані свідчення, користуватися відповідями на запитання про «рідну мову», «релігію» та належність опитуваних до «місцевих уродженців» і «прийшлих». Проте при певних, неминучих за такими підрахунками похибках, встановлюються результати відносної достовірності [15].

Всього жителів України на 1914 р. – 46012000 осіб. Це населення складалось: з 32662000 українців – 71%, з 5376800 росіян – 11,7%, з 2079500 поляків – 4,5%, з 3795760 євреїв – 8,2%, з 871270 німців – 1,9%, з 435540 волохів – 0,9%, з 104780 греків – 0,2%, з 39400 вірмен – 0,1%. Трохи більше 1% становили представники всіх інших національностей [6, с. 14-15; 11, с. 3-4].

Ці дані вперше використав основоположник української соціології М. Шаповал у книзі «Велика революція і українська визвольна програма» [16, с. 14], як вихідні для будь-яких логічно-структурних побудов, й їх істинність практично ніколи не викликала серйозних сумнівів чи заперечень.

За підрахунками Я. Бойко, у кінці XIX – на початку XX ст. найбільшими за чисельністю (у тис. осіб) етносами Південної України були: українці (3529,5), росіяни (1344,8), євреї (477,1), німці (282,8), татари (217,3), молдовани (158,7), греки (75,1), болгары (67,1), поляки (53,4) [1, с. 24].

На території Півдня України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), за підрахунками С. Рудницького, Ф. Турченка, Г. Турченко етнічний склад населення на 1914 р. мав такий вигляд: 5253 тис. українців – 56,7%, 1958 тис. росіян – 21,2%, 682 тис. євреїв – 7,4%, 411 тис. німців – 4,4%, 110 тис. греків – 3,5%, 329 тис. турків і татар – 1,2%, 40 тис. болгар – 0,4%, 220 тис. молдаван – 2,4%, 76 тис. поляків – 0,8%, 181 тис. інших етносів – 2,0%. Всього жителів Півдня України – 9260 тис.

осіб [1, с. 24-26; 9, с. 264-265; 13, с. 19-20; 14, с. 15].

Однак, змістивши на 1914 р. співвідношення між різними етнічними групами, яке зафіксував перепис 1897 р., С. Рудницький зазначав, що така операція не зовсім коректна. По-перше, російські офіційні чиновники вважали за обов'язок зробити кількість корінних росіян на українських землях якнайбільшою. І робили це, звичайно, за рахунок українського населення. У результаті виявилось дещо менше, ніж насправді, українців і більше росіян. По-друге, природний приріст українців перевищував відповідні показники інших національностей, що жили поряд з ними, що приводило до збільшення їх частки у загальній масі населення. По-третє, кількість населення південних губерній і після перепису 1897 р. продовжувала зростати за рахунок переселенців, у складі яких українці переважали як відносно, так і абсолютно. Все це, звичайно, істотно вплинуло на кількісне співвідношення між різними національними групами населення Півдня України [14, с. 15-16].

Південь України залишався поліетнічним регіоном з переважанням українського населення, за винятком Криму. На жаль, сучасні історики не звертають уваги на обґрунтування С. Рудницького та сприймають дані про національний склад українських губерній станом на 1897 р. і відповідні підрахунки, використані на їх основі, як достовірні.

Революційні процеси серед етнічних меншин, які є об'єктом нашого дослідження, йдуть з міста у село й їх масштаби багато у чому визначаються рівнем урбанізації регіону. Достатньо сильна урбанізація Півдня України, що пов'язана з активною модернізацією господарства, охопила різні етноси. Проте відсоток міського населення не співпадав із загальною етнічною картиною у регіоні.

Привертає до себе увагу надзвичайно низький відсоток українців, постійним місцем проживання яких були міста. При загальній частці міських жителів у населенні краю 21%, лише 6,6% українців регіону місцем постійного проживання мали міста, а 93,4% були сільськими мешканцями. Подібне можна сказати також про болгар, німців, білорусів і молдаван.

Що ж стосується росіян, то вони були приблизно рівномірно розподілені між містом і селом. Ще однією особливістю, яка стосувалася російської інонаціональної групи, було те, що вести мову про якусь «великоруську» народність, яка б мешкала окремими колоніями, неможливо. Росіяни не проживали в Україні

компактно, скажімо, як німці, частково євреї та поляки, греки. Скоріше тут слід мати на увазі населення міст, яке переважно складалося зі зрусифікованих українців і більшого відсотку росіян. Наприклад: Херсон – (19,62% – українці; 41,21% – росіяни), Одеса – (9,39% – українці; 49,09% – росіяни), Миколаїв – (8,46% – українці; 66,33% – росіяни) [15].

Що ж до українців, то їх питома вага у місті за наступні після перепису роки змінилася мало. Складаючи більшість мешканців регіону, вони не спромоглися належним чином інтегруватися у міське населення Півдня України. Ця проблема була однією з найскладніших у контексті національного націотворення та державотворення. Якщо у цілому в містах України, українці були на другому місці, поступаючись лише росіянам, то на Півдні вони опинилися на третьому місці, далеко відстаючи від росіян та євреїв [14, с. 42-43]. Таке становище суттєво вплинуло на подальші події Української революції 1917-1921 рр. і поставило етнічне питання у ранг головних на Півдні України.

До переважно міських груп регіону належали євреї, поляки та вірмени. У містах проживало 67,2% від загальної кількості євреїв, а решта – у сільськогосподарських колоніях. За декілька десятків років євреї перетворилися на найвпливовішу етнічну групу Одеси. У 1910 р. з 2150 великих торговельних закладів Одеси євреям належало більше половини, а головна стаття одеського експорту – зерно – на 89% знаходилася у руках єврейських підприємців [5, с. 14]. Євреї ліквідували фактичну монополію на хлібну торгівлю, яку до середини XIX ст. тримали в Одесі греки.

Стосовно розвитку національно визвольних рухів різних етносів на Півдні України, то вони також мали власні особливості. В історичній літературі зазначається, що український політичний рух, спрямований на відродження української державності, був на початку XX ст. на півдні, у порівнянні з іншими регіонами України, розвинутий слабо. Цю точку зору у свій час висловив І. Лисяк-Рудницький [7, с. 155]. У наш час вказана точка дещо коригується на основі новітніх публікацій, проте фактом залишається те, що розмах українського руху у південних губерніях не мав масового характеру. Важливим же для Півдня України було те, що український визвольний рух мав набагато сильніших конкурентів, ніж його представники в інших регіонах України. І пов'язано було це зі специфічним етнічним складом населення.

Серед конкурентів на першому місці стояли політичні організації російської етнічної групи, представники якої на Півдні України – Новоросії – взагалі не вважали себе етнічною меншиною. На Півдні чи не найчисельніші в Україні були відділення загальноросійських політичних партій. У літературі наводяться факти, що засвідчують активність дій на Півдні України російських соціалістично-революціонерів та анархістів. Одеса та Катеринослав були найбільшими центрами анархізму не тільки в Україні, а й у всій Російській імперії [4, с. 3-32].

Характерно, що у складі місцевих організацій загальноросійських партій було багато зрусифікованих євреїв, українців, греків і представників інших етносів регіону. Це стосується як конституційних демократів, так і російських соціал-демократів (меншовиків і більшовиків), соціалістично-революціонерів та анархістів.

Росіяни південноукраїнського регіону та всі, хто перебував під їх впливом, майбутнє Південної України вбачали у складі оновленої Російської держави. Оскільки інтереси різних соціальних груп перебували у гострому антагонізмі, це робило Південь України важливою територією для внутрішнього російського конфлікту [14, с. 62-63].

Певне піднесення на початку XX ст. переживали також кримськотатарський, єврейський, польський, вірменський, грецький та інші національні рухи.

Порівняно нечисленний кримськотатарський етнос мав свої громадські організації та політичні партії, зокрема, кримськотатарську партію соціалістів-федералістів, які виступали за права та свободи свого народу і тюрків-мусульман взагалі. Важливим фактором, який сприяв самоусвідомленню кримськотатарського населення, було їх компактне розселення. Створювало національно-культурні об'єднання грецьке населення. Активну позицію займали поляки. У Бердянську діяла група Польської соціалістичної партії, яка виступала під гаслом незалежності Польщі. На Півдні України діяли також члени вірменських національних партій Дашнакцутюн і Гнчак. Відособлено трималася німецька етнічна меншина, яка свої політичні прагнення відкрито не демонструвала. Що ж стосується євреїв, то вони не були компактно розселені (за винятком землеробських колоній), але їх громадсько-політичний вплив у регіоні був значним. На півдні України діяли різноманітні єврейські політичні партії: Бунд, Поалей-Ціон, Цейра-

Ціон, сіоністи й ін. [14, с. 63-65].

Політичні організації етнічних меншин Півдня України пропонували своїм прихильникам різні варіанти вирішення національного питання: від національно-культурної автономії до політичної незалежності. Але, за незначними винятками, до початку Першої світової війни не проявляли бажання співробітничати з представниками українського національно-демократичного руху. Хоча українці були готові до такого діалогу і з розумінням ставилися до національних вимог євреїв, греків, поляків та ін. В. Жаботинський відзначав раціональну позицію лідерів українського руху щодо євреїв і пропонував лідерам єврейських політичних сил відповідати тим же: «Керівні партії національного українства визнають право євреїв на єврейську національну культуру. Протестуючи проти обрусіння євреїв, вони не вимагають від нас перетворитися на малоросів і вітають кожен проблиск націоналізації єврейства» [3, с. 64-65].

У період Першої світової війни на Півдні України відбулися значні етносоціальні зміни. З одного боку працездатна частина населення була призвана на службу до діючої армії, з іншого – населення регіону поповнилося за рахунок евакуйованих і біженців із західних губерній і військовополонених, що належали до різних етнічних груп.

За підрахунками О. Сердюка, Ф. Турченка і Г. Турченко, на 1 квітня 1916 р. в Україні кількість зареєстрованих біженців складала 656 тис. осіб. З них у Катеринославській губернії перебувало 192,4 тис. (29,3%), Таврійській – 37,1 тис. (5,6%), Херсонській – 23,7 тис. (3,6%). Тому на території південноукраїнських губерній було зареєстровано 253,2 тис. осіб, що складало 38,5% від загального числа біженців, які перебували в Україні. Населення Півдня України зросло і за рахунок військовополонених. Так, у 1916 р. до Катеринославської губернії було переведено 32 тис. військовополонених, Таврійської – 9,5 тис., Херсонської – 20 тис. осіб [10, с. 121; 14, с. 95].

На початку війни склалася ситуація, коли частина етнічних меншин була запідозрена у нелояльності, адже країни, з якими були етнічно пов'язані німці, болгары і турки, воювали з Російською імперією. Німці-колоністи Півдня України підлягали насильницькій депортації [8, с. 105], незважаючи на те, що вони суттєво вплинули на господарське життя у Херсонській і Таврійській губерніях. Була внесена заборона розмовляти німецькою мовою. Болгары були значно обмежені у правах, незважаю-

чи на те, що 30 тис. болгар було призвано та воювало у складі російської армії [12, с. 15-16].

Політика обмежень проводилася і щодо турецького й татарського населення регіону. З початком війни посилювався антисемітизм. Мобілізаційні заходи інколи супроводжувалися єврейськими погромами. У селах регіону звичними стали напади на євреїв-торговців.

Таким чином Перша світова війна внесла кардинальні зміни етнонаціональний склад Півдня України. Регіон поповнився за рахунок етносів, що раніше ніколи його не населяли. Це посилювало мультинаціональний характер краю та сприяло перетворенню його в унікальний, за своєю етнічною різноманітністю, регіон. Вказані обставини перетворювали проблему майбутнього українського державотворення на Півдні України у набагато складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких устремлінь українців представники етнічних меншин, а також як регіональні тенденції та сформовані на їх основі регіональні ідентичності вписуватимуться у загальноукраїнський контекст – стоятимуть на заваді становленню української державності чи сприятимуть цьому процесові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.) Этностатистический очерк. Выпуск 1. Черкассы: Вертикаль, 2007. 48 с.
2. Євтух В.Б. Етнічність: глосарій. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. 170 с.
3. Жаботинский В. Отпор // Поляки и евреи. Сборник. Санкт-Петербург, 1913. С. 60-72.
4. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. 1905-1917. Симферополь, 1993. 68 с.
5. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. Иерусалим, 1996. 204 с.
6. Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931). Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн. 1. 156 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. В 2-х тт. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 573 с.
8. Лозанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії НАН України, 2000. Вип. IV. С. 84-110.
9. Рудницький С.О. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 264-265.
10. Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії НАН України, 2000. Вип. IV. С. 111-132.
11. Солдатенко В. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки. Збірник. Випуск 8. Київ: ППЕНД, 1999. С. 3-20.
12. Сонин А. Болгары в Южной России // Южный вестник. Еженедельный иллюстрированный журнал (Одесса). 1915. № 1. С. 15-16.
13. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.
14. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.).

Київ: Генеза, 2003. 304 с.

15. Устименко В. Соціальна структура національних меншин та їх правовий статус як чинник міжетнічних протиріч та конфліктів. URL: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2012_7/12.pdf

16. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага: Накладом видавництва «Вільна спілка» і Українського робітничого університету, 1928. 324 с.

Matvienko Liudmyla

Changes in the Ethnopolitical Environment of the Population of the South of Ukraine in the late XIX – early XX centuries

The paper analyzes the changes in the ethnopolitical situation of the population of the South of Ukraine in the late XIX – early XX centuries. We define the South of Ukraine as the area of the Black Sea region and the Sea of Azov region, as well as the Crimean peninsula, as the main criterion, which our version of the demarcation is based on, is a multi-ethnic factor.

The results of the population census of 1897 were used as the basis for determining, taking into account the natural population increase in Ukraine in the ensuing years. However, it is rather difficult to calculate accurately the proportion of the Ukrainian population in the Ukrainian provinces which were the part of the Russian Empire. Firstly, Russian officials considered it their duty to make the number of native Russians on Ukrainian lands the largest. And they did it, of course, at the sacrifice of the Ukrainian population. As a result, it turned out to be somewhat actually fewer Ukrainians and more Russians. Secondly, the natural increase of Ukrainians exceeded the corresponding number of other nationalities living next to them, which led to the increase in their number in the total population. Thirdly, even after the 1897 census, the population of the southern provinces continued to grow because of the out-migrants, among whom the Ukrainians prevailed both relatively and absolutely. All that, of course, significantly influenced the quantitative ratio between the various national groups of the population of the South of Ukraine.

The South of Ukraine remained a polyethnic region with a predominance of the Ukrainian population, except the Crimea. World War I caused fundamental changes in the ethnonational composition of the South of Ukraine. The region was replenished by ethnic groups, it had never been inhabited before. This strengthened the multinational character of the region and promoted its transformation into a region unique in its ethnic diversity.

Keywords: *ethnos, polyethnicity, the South of Ukraine, population census, Ukrainians, Russians, region*

Надійшла до редакції / Received: 03.10.2018

Схвалено до друку / Accepted: 03.12.2018